

Siže politike

Autorke: Ana Milinković, mlađa istraživačica, CEP; Jelena Žarković, profesorka, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu

Cirkularne i povratne migracije

Šta Srbija može da nauči iz iskustava zemalja Evropske unije?¹

Značaj cirkularnih migracija postaje sve veći u poslednjoj deceniji, globalno i kod nas. Srbija se već decenijama suočava sa značajnim demografskim izazovima. Niske stope prirodnog priraštaja u kombinaciji sa negativnim neto migracijama dovele su do depopulacije² na nivou države, a posebno u ruralnim područjima i manje razvijenim regionima. Izlaz iz ovog problema se može tražiti upravo u cirkularnim migracijama, odnosno ponovljenim legalnim migracijama istog lica između dve ili više država.³ Iako je emigracija iz Srbije danas višestruko olakšana u odnosu na prethodni period – pre svega nakon okončavanja sankcija i procesa demokratizacije, zatim i vizne liberalizacije, ali i bilateralnih sporazuma o olakšanom kretanju radne snage sa pojedinim članicama Evropske unije, Srbija se nada daljim pojednostavljenjima procedura, a pre svega u kontekstu budućeg pristupanja EU. Kao kandidat za članstvo u EU, Srbija bi trebalo spremno da dočeka sve promene koje će uslediti.

Iskustva zemalja Evropske unije, od kojih su pojedine već prošle ili trenutno prolaze kroz neke od problema koji Srbiju očekuju u narednim godinama – nedostatak kvalifikovane radne snage, starenje stanovništva, povećani odliv stanovništva nakon pristupanja EU, od neizmernog su značaja za donosiocel odluka u Srbiji. Učenjem iz iskustva drugih, Srbija bi mogla da uštedi mnogo vremena u potrazi za modelom upravljanja cirkularnim i povratnim migracijama i merama koje bi mogle da ih motivišu. U skladu sa tim, ovaj rad analizira trenutno stanje u Srbiji, kao i situaciju i mere u vezi sa cirkularnim migracijama u tri države članice EU koje su se suočile sa velikim odlivom stanovništva i pronašle različite načine da se sa ovim odlivom bore – Estoniji, Irskoj i Bugarskoj. Ovaj rad ima za cilj da identifikuje potrebe cirkularnih migranata, ali i da ukaže na dobre prakse koje su navedene zemlje realizovale i koje su dale rezultate, ali i na greške koje su ove zemlje načinile, koje bi mogle da se koriste kao svojevrsan putokaz u upravljanju cirkularnim migracijama.

Migracije nisu jednosmeran proces

U Srbiji, ali i u mnogim zemljama u okruženju, neretko se u javnosti mogu čuti diskusije o „odlivu mozgova“ i o tome kako bi zemlja trebalo da pokuša da uspori odlazak najtalentovanih pojedinaca iz zemlje. Stvarnost je, međutim, nešto drugačija. Obrazovna struktura ljudi koji odlaze iz zemlje slična je nivou obrazovanja domicilne populacije.⁴ Istraživanja koja su nedavno objavljena sugerišu da iz Srbije, u najvećem broju, odlaze pojedinci sa srednjim obrazovanjem i da je priča o odlivu mozgova predimenzionirana. U periodu od 2010. do 2019. godine sve zemlje Zapadnog Balkana zabeležile su neto emigraciju – broj iseljenika je bio veći od broja imigranata.⁵ Ipak, dokazi o odlivu mozgova postoje samo za Albaniju, Bosnu i Hercegovinu i Kosovo*. Srbija se, s druge strane, suočava sa prilivom visokoobrazovanih.⁶ Ovo je posledica povratka studenata sa studija u inostranstvu, kao i priliva stranih studenata, pre svega iz regiona, ponajviše iz Bosne i Hercegovine i Crne Gore.

Bez obzira na ovo razmimoilaženje u odnosu na činjenice, usled velikog pritiska javnosti, Vlada je 2019. godine pokrenula proces izrade prve strategije o ekonomskim migracijama. U skladu sa atmosferom u javnosti, fokus je bio upravo na tome da se spreči odliv stanovništva iz zemlje. Na kraju je 2020. usvojen nešto uravnoteženiji dokument⁷ u odnosu na prvobitnu verziju, u kome je, u izvesnoj meri, prepoznata potreba da se migracije posmatraju na širi i sveobuhvatniji način. Ipak, mere koje su donete još uvek ukazuju na zabrinutost za fenomen „odliva mozgova“ i usmerene su, prevashodno, na podsticanje povratka visokoobrazovanih pojedinaca u Srbiju.

* Ovaj natpis ne prejudicira status Kosova i u skladu je sa rezolucijom 1244 i mišljenjem MSP-a o kosovskoj deklaraciji o nezavisnosti.

1 Ovaj siže politike napisan je o okviru projekta „Cirkularne migracije pre depopulacije! Inovativna rešenja za podsticanje cirkularne migracije kao stup povećane konkurentnosti i ekonomskog razvoja“ koji zajedno sprovode Centar za evropske politike – CEP i Fondacija za razvoj ekonomske nauke – FREN od januara 2022. godine, uz podršku Evropske komisije.

2 UNDP, 2021, [Predstavljena nova saznanja o depopulaciji u Srbiji](#).

3 European Migration Network (2011): Temporary and Circular Migration: empirical evidence, current policy practice and future options in EU Member States. Publications Office of the European Union: Luxembourg.

4 Arandarenko M., (2020), Poglavlje 4: Migracije, kvalifikacije i tržište rada u Nacionalni izveštaj o ljudskom razvoju – Srbija 2020, UNDP.

5 Leitner S., (2021), Net Migration and its Skills: Composition in the Western Balkan Countries between 2010 and 2019: Results from a Cohort Approach Analysis, The Vienna Institute for International Studies.

6 ibid.

7 Strategija o ekonomskim migracijama Republike Srbije za period 2021-2027 godine, Službeni glasnik RS, broj 30/18.

Pristup cirkularnim migracijama u Estoniji, Irskoj i Bugarskoj

Estonija, Bugarska i Irsko su zemlje koje imaju potpuno drugačiju istoriju, ekonomske uslove i strukturu stanovništva. Ono što im je svima zajedničko i što ih povezuje i sa Srbijom jeste problem velikog odliva stanovništva s kojim su se ove zemlje suočavale u prošlosti. Bugarska i Estonija su poslednji veći talas emigracije iskusile nakon pristupanja Evropskoj uniji jer su porasle mogućnosti za pronalaženje posla u starim zemljama članicama. Irsko je tradicionalno emigrantska zemlja u kojoj je odliv stanovništva započeo pre više od jednog veka. Dodatno, sve tri zemlje su iskusile povećanu migraciju nakon ekonomske krize iz 2008. godine. Ipak, sve su u određenoj meri uspele da preokrenu ovaj trend. Pored toga, iako su podaci o socio-ekonomskom profilu povratnika oskudni, određena istraživanja sugerišu da je u Estoniji⁸ i Irskoj⁹ učešće visokoobrazovanih u ukupnom broju povratnika veće u odnosu na ukupnu populaciju emigranata.

Ove tri države usvojile su potpuno drugačije pristupe upravljanju migracijama u svojim zemljama. Sve tri zemlje imaju zakonodavni okvir koji podržava povratak emigranata ali je on najviše razvijen u Estoniji. U Estoniji država igra snažnu ulogu u stvaranju mreže podrške povratnicima, pa OCD nisu aktivne na tom planu. Ovo je, između ostalog, moguće i zbog toga što je Estonija relativno mala država, ali i zbog toga što je otišla veoma daleko sa digitalizacijom. U Irskoj je ova uloga podeljena između vladinog i nevladinog sektora. Država pomaže organizacije civilnog sektora koje se bave ovim pitanjem i na taj način se rasterećuje velikog dela posla, čija je priroda takva da je pogodnije da je obavlja nevladin sektor. Na kraju, u Bugarskoj je nevladin sektor gotovo u potpunosti preuzeo brigu o povratnim i cirkularnim migrantima, jer država, iako je donosila strategije u vezi sa migracijama, nije preduzela značajnije korake u njihovoj implementaciji. Dodatno, u poslednjoj strategiji koja se bavi migracijama fokus je gotovo u potpunosti pomeren sa pokušaja da se privuče domaće stanovništvo da se vrati u zemlju, na suzbijanje ilegalnih migracija.

U ovom trenutku, pristup koji je usvojila Irsko, kako se čini, u najvećoj meri odgovara potrebama Srbije u ovom pogledu. Estonija ostvaruje dobre rezultate, ali je, kao veoma mala zemlja, u mogućnosti da ovo pitanje rešava bez pomoći civilnog sektora. Bugarska još uvek nije pronašla svoj put i pokušaji su uglavnom sporadični i dolaze od civilnog sektora, koji, bez pomoći države nema dovoljno kapaciteta da reši probleme povratnih i cirkularnih migranata. Pristup koji je usvojila Irsko, sa intenzivnom saradnjom države i civilnog sektora mogao bi biti pogodan za Srbiju, u kojoj, već sada, postoji dobra saradnja između države i organizacija civilnog društva kada se radi o ovim temama. Ovaj pristup odgovara trenutnim okolnostima, potrebama cirkularnih migranata, ali i veličini i broju stanovnika.

Šta je potrebno cirkularnim migrantima? Iskustva tri odabrane države

Podsticaji cirkularnim i povratnim migracijama dolaze sa nekoliko strana. Ekonomski uslovi u zemlji su veoma značajan faktor koji može da podstakne, kako emigraciju, tako i imigraciju. Koliko je bio važan uticaj ekonomskih faktora za migraciona kretanja u analiziranim zemljama, pokazuje i čvrsta veza između stope privrednog rasta i neto migracija. Naime, masovniji povratak Estonaca u zemlju započeo je sa većim ekonomskim oporavkom zemlje.¹⁰ Nakon velike ekonomske krize iz 2008. godine, Estonija je uspela da obnovi privredu i ostvari veoma visoke stope rasta, daleko više u odnosu na prosek Evropske unije. Tada je veliki broj migranata, pre svega iz susedne Finske, počeo da se vraća u zemlju. Nakon nekoliko godina Estonija je po prvi put od sticanja nezavisnosti imala pozitivne neto migracije.¹¹ Sličan tok događaja odvijao se i u Irskoj, tokom perioda „Keltskog tigra“. U ovom periodu, koji je započeo devedesetih godina 20. veka i trajao do krize iz 2008. godine, Irsko je ostvarila zavidne ekonomske rezultate sa dvocifrenim stopama ekonomskog rasta.¹² Praksa, dakle, ukazuje na nužnost postojanja stabilnih ekonomskih parametara ukoliko je cilj podstaći cirkularnost migracija.

Ipak, sprovedena empirijska istraživanja pokazuju da ekonomski uslovi, vrlo često, nisu jedini motiv za povratak u zemlju. Naime, većina migranata se odlučuje da napusti zemlju zbog ekonomskih razloga. Sa druge strane, razlozi za povratak su često neekonomski. Istraživanje sprovedeno 2017. i 2018. godine u Bugarskoj pokazuje širok spektar razloga za povratak u zemlju.¹³ Najčešće je ono što privlači pojedince da se vrate u Bugarsku vezano za nostalgiju, razočaranje zbog odvojenosti od kuće i želja da se bude blizu članova porodice i prijatelja. Često su u pitanju i zdravstveni razlozi, zbog problema sa regulisanjem zdravstvenog osiguranja i jeftinijih zdravstvenih usluga. Empirijska istraživanja sprovedena u Irskoj ukazuju na slične zaključke. Kao dominantan razlog za povratak u zemlju izdvaja se boravak porodice i prijatelja u Irskoj, kao i želja ljudi da im deca rastu i obrazuju se u Irskoj.¹⁴ Shodno tome, ovi „neekonomski faktori“ dobijaju na značaju s obzirom na to da cirkularni migranti jedan deo svog vremena provode u inostranstvu, a drugi deo u zemlji porekla, te samim tim nisu u istoj meri zavisni od ekonomskih uslova u zemlji, koliko ljudi koji nameravaju da se trajno vrate u zemlju.

U tom pogledu, za njih su, verovatno, značajniji lakoća i fleksibilnost kojom se oni mogu kretati iz zemlje porekla u inostranstvo. Jedna od prepreka na tom putu su i administrativne usluge. Naizgled jednostavni administrativni problemi, neretko postaju gotovo nerešivi kada se osoba nalazi u inostranstvu. Zbog toga su, sve tri navedene zemlje, a pre svih Estonija, pokušale da što je moguće više pojednostave pružanje administrativnih usluga svojim građanima. Estonija je veliki deo problema u vezi sa administrativnim pitanjima prevazišla visokim stepenom digitalizacije usluga koje pruža. Iako je Estonija danas zemlja u Evropskoj uniji koja je najdalje odmakla u procesu digitalizaci-

8 Massp J., Eamets R., Motmsmees P., (2014), Temporary migrants and occupational mobility: evidence from the case of Estonia, *International Journal of Manpower*, Vol. 35, No. 6, 753-775.

9 O'Leary E., Negra D., (2016), Emigration, return migration and surprise homecomings in post-Celtic Tiger Ireland, *Irish Studies Review*, 24:2, 127-141.

10 Statistički zavod Estonije

11 ibid.

12 Centralna kancelarija za statistiku Irsko

13 Bakalova M., Misheva M., (2018). Explanations of economic rationality challenged: Contemporary return migration to Bulgaria, *Economic studies*, Volume 27 (2), 2018.

14 Indecon eEconomic Report on Addressing Challenges Faced by Returning Irish Emigrants, 2018, Indecon International Economic Consultants, Indecon.

je, oni su svesni da je neophodno sprovesti dodatne promene i dodatno olakšavati pristup uslugama administracije građanima. Srbija je, takođe, napravila velike korake u ovom pogledu i danas je jedan od lidera regiona u digitalizaciji javne uprave, što značajno olakšava cirkulisanje migranata. Ipak, postoji još puno prostora za dodatna unapređenja.

Rešavanje pravnog statusa jedno je od najbitnijih pitanja za cirkularne migrante. Stoga je mogućnost posedovanja dvojnog državljanstva od velikog značaja, kao i šanse za dobijanje boravišne dozvole, jer od statusa koji imaju zavisi i njihova mogućnost pristupa mnogim pravima i pogodnostima. Analizirane zemlje, svaka na svoj način, pokušavaju da olakšaju osobama njihovog porekla dobijanje, bilo boravišne dozvole, bilo državljanstva. Primera radi, u Irskoj deca dobijaju državljanstvo automatski i kada su rođena van Irske, ukoliko barem jedan roditelj ima irsko državljanstvo. Za dobijanje irskog pasoša, posledično, nema potrebe za vađenjem izvoda iz knjige rođenih u Irskoj, već je strani izvod iz matične knjige dovoljan.¹⁵ I Srbija je načinila izvesne korake kako bi pomogla osobama srpskog porekla da iznova započnu život u Srbiji. Naime, organizacija *Tačka Povratka*, u saradnji sa Vladom, u okviru programa *Carta Serbica* značajno je pojednostavila i ubrzala proces dobijanja boravišne dozvole za osobe srpskog porekla. Ovakve i slične inicijative mogu biti od presudnog značaja za donošenje odluke o povratku, ali su vrlo bitne i za cirkularne migrante.

Još jedan od preduslova za podsticanje cirkularnih migracija jeste lakoća i dostupnost informacija važnih za boravak u zemlji. Sve tri analizirane zemlje pružaju takvu uslugu svojim građanima ili sunarodnicima, u različitim formama. U Estoniji je, *Fondacija za integraciju*, u okviru *Ministarstva za kulturu*, objedinila sve informacije potrebne povratnim i cirkularnim migrantima na jednom mestu. Portal za cirkularne i povratne migrante pruža informacije o pogodnostima koje su dostupne, uslovima koje je neophodno ispuniti da bi se stekla određena prava, obavezama nakon povratka, mogućnostima za pronalazak posla, upis dece u školu i slično. Ovakve informacije u Irskoj pružaju se u okviru *Programa podrške emigrantima*, koji funkcioniše kao nevladina organizacija, ali dobija finansijsku i nefinansijsku podršku od irske vlade. U Bugarskoj se pružanjem ovakvih informacija bavi organizacija *Tuk-Tam*. U Srbiji ovaj važan deo posla u radu sa cirkularnim i povratnim migrantima pokriva organizacija *Tačka povratka*, koja na svom sajtu pruža većinu, ali ne i sve potrebne informacije.

Povratak u zemlju nakon dužeg vremenskog perioda neretko je praćen doživljavanjem kulturološkog šoka. Nakon dugog niza godina građenja novih, drugačijih navika, pojedinac se vraća u svoju zemlju i u njoj se oseća kao stranac, što je često vrlo nelagodan osećaj. Takođe, još uvek u društvu postoji stigma u vezi sa povratkom migranata. Često se povratak u zemlju posmatra kao neuspeh. Povratne migracije sa sobom nose nebrojano puno izazova. Cirkularne migracije i život modernih nomada, možda još i više. Irska i Estonija su prepoznale činjenicu da se cirkularni i povratni migranti susreću sa specifičnom vrstom stresa i poteškoća. U Irskoj, cirkularni i povratni migranti imaju pravo na besplatno psihološko savetovanje, dok su u Estoniji, dostupne i grupe za podršku, u kojima je moguća razmena iskustava i razgovor sa onima koji su prošli kroz slične situacije. U Srbiji, s druge strane, potrebu za ovakvom vrstom usluga još uvek nisu prepoznali ni nadležni, ni OCD.

Prilikom donošenja odluke o mestu stanovanja, cirkularni migranti moraju da misle o svim članovima porodice. Jedna od osnovnih prepreka za povratak Iraca jeste to što su u Irskoj vrtići veoma skupi i što je teško obezbediti mesto u njima. Ovakvi, praktični i svakodnevnih problemi, mogu ponekada biti prepreka za povratak onih koji bi inače želeli da se vrate. Bez obzira na to, značaj ovog pitanja nije u dovoljnoj meri prepoznat u Irskoj. Sa druge strane, Estonija je nešto pažljivija kada se radi o brizi o svim članovima porodice, odnosno o svim demografskim grupama jer pruža pomoć i asistenciju u procesu prilagođavanja supružnika koji su druge nacionalnosti, pomaže prilikom upisa dece u vrtić i školu. Omogućeno je i praćenje programa osnovnog i srednjeg obrazovanja na daljinu, pa tako deca mogu nastaviti školovanje i u periodu u kome, sa roditeljima, borave van zemlje. Iako postoji mogućnost vanrednog završavanja obrazovanja u izuzetnim slučajevima, obrazovni sistem u Srbiji još uvek nije načinio neophodne korake kako bi se prilagodio potrebama cirkularnih migranata.

Kada je reč o segmentu visokokvalifikovanog stanovništva većina zemalja prepoznaje potrebu za mobilnošću. Naime, razvoj karijere visokoobrazovanih u velikoj meri zavisi i od mogućnosti nastavka studija na višim nivoima u inostranstvu. Kao članice Evropske unije, ove tri zemlje uključene su u evropske programe mobilnosti. Neke zemlje imaju i posebne izvore finansiranja za dodatno podsticanje mobilnosti. Primera radi, u Estoniji se dodatno finansira mobilnost post-doktorskih studenata, uz uslov povratka u Estoniju na određeni period. U Bugarskoj se ovakav tip mobilnosti finansira od strane organizacija civilnog društva, pa je zbog ograničenih sredstava pomoć dosta oskudna. Slično funkcioniše i podrška finansiranju studenata u Srbiji od strane Fonda za mlade talente, koji dodeljuje stipendije studentima za nastavak studija u inostranstvu, ali uz uslov da nakon završetka studija borave u Srbiji određeni period. Još jedan bitan aspekt u pogledu mobilnosti visokoobrazovanih odnosi se na priznavanje visokoškolskih isprava stečenih u inostranstvu. U slučaju kretanja unutar EU, ovaj problem je otklonjen, ali za Srbiju još uvek predstavlja značajnu prepreku većoj mobilnosti.

Još jedan značajan segment cirkularnih migranata predstavljaju preduzetnici i privrednici koji se često, nakon postizanja izvesnog poslovnog uspeha u inostranstvu, odlučuju da poslovanje nastave i u zemlji porekla. Sve analizirane zemlje na različite načine podržavaju razvoj poslovanja svojih sunarodnika. Bugarska ima više inicijativa koje su rezultat aktivnosti privatnog i nevladinog sektora i uglavnom je orjentisana na bolje povezivanje sa Bugarima u inostranstvu i pružanje informacija u vezi pronalazanja posla ili započinjanja sopstvenog posla. Ipak, od svih analiziranih zemalja, Irska je u najvećoj meri prepoznala potrebu za pružanjem podrške poslovnom svetu i ona finansijski i organizaciono podržava biznis asocijacije kompanija čiji su osnivači Iraci. *Privredna komora Srbije* saraduje sa pojedinim asocijacijama srpskih privrednika u inostranstvu, ali postoji još dosta prostora za unapređenje ove saradnje, pre svega zbog toga što je pristup koji se trenutno primenjuje nesistematičan.

Na kraju, održavanje veza sa maticom može biti ključno za motivisanje emigranata da se vrate u zemlju, bilo privremeno, bilo trajno. Organizacija kulturnih događaja i događaja koji omogućavaju ponovno povezivanje sa običajima i kulturom zemlje porekla često su podsetnik za emigrante na ono što predstavlja deo njih. Upravo zbog toga, veoma je značajno očuvati ovu nit. Sve tri analizirane zemlje organizuju okupljanja i druženja za svoje građane izvan granica svoje zemlje, ali pomažu i u povezivanju sa onima koji su u zemlji. U Estoniji, *Estoniska globalna mreža za mlade* radi na povezivanju mladih ljudi iz Estonije i onih koji imaju estonsko poreklo, kroz organizaciju događaja i sajмова u

¹⁵ Hickman J., (2020). Diaspora Policies, Consular Services and Social Protection for Irish Citizens Abroad in Lafleur J. M., Vintila D., (2020), Migration and Social Protection in Europe and Beyond (Volume 2), Comparing Consular Services and Diaspora Policies, Springer

sredinama u kojima postoji značajna estonska dijaspora. Pored toga, postoji i aplikacija koja ima cilj da poveže Estonce koji žive u inostranstvu. Bugarska, takođe podržava organizaciju sajмова i kulturnih manifestacija, dok je Irska pre nekoliko godina organizovala veliko okupljanje svoje dijaspore. Od velikog značaja su i besplatni kursevi jezika za one ljude koji žive u inostranstvu, a ovu potrebu prepoznale su i u Estoniji i u Bugarskoj. U Srbiji postoji izvesna netrpeljivost prema dijaspori. Pored toga, proces povratka u zemlju je praćen stigmom i predrasudama, a takva atmosfera u društvu je vrlo nepovoljno tle za cirkularne migracije.

Kuda dalje?

Obasci migracija se menjaju kontinuirano i zato pristup migracijama treba da bude fleksibilan, otvoren i spreman na stalne promene. Zbog toga i pristup migracijama treba da bude fleksibilan, otvoren i spreman na stalne promene. Pravilno upravljanje cirkularnim migracijama donosi koristi matičnoj državi, državi domaćinu, ali i samim cirkularnim migrantima. Znanje i socijalni kapital koji se steknu tokom boravka u inostranstvu od ogromnog su značaja za domaću privredu. Zato država treba da nastoji da se protiv odliva stanovništva bori, ne direktno obeshrabrujući odlazak iz zemlje, već indirektno, kroz njegovo podsticanje i istovremeno održavanje jakih veza sa ljudima koji su zemlju napustili, uz stvaranje uslova za njihov povratak i nadu da će pojedinci prepoznati prilike koje život cirkularnog migranata može da donese.

Iskustva tri analizirane zemlje mogu da budu od koristi i za kreatore javnih politika i donosiocе odluka u Srbiji. Posebno bi trebalo imati u vidu sledeće:

- Održavanje veze sa dijasporom i emigrantima je od ključnog značaja za njihov trajni ili privremeni povratak i zbog toga bi trebalo intenzivno raditi na održavanju i produbljivanju ovih veza. U okviru aktuelne sprske Strategije o ekonomskim migracijama, u izvesnoj meri, je prepoznato da migracije ne bi trebalo sputavati, već da je potrebno stvoriti uslove za povratak i cirkulisanje migranata, u cilju prenosa socijalnog kapitala stečenog u inostranstvu. Pored svih praktičnih detalja, neophodno je stvoriti odgovarajuću atmosferu u društvu, koja pogoduje cirkularnim migracijama.
- Imajući u vidu životne navike cirkularnih migranata, koje zahtevaju fleksibilnost i brzinu, komplikovane administrativne procedure mogu predstavljati veliki teret i obeshrabrenje za povratak u matičnu državu. Zbog toga bi jednostavnije administrativne procedure, digitalizacija i olakšano dobijanje državljanstva i boravišne dozvole trebalo da budu u fokusu mera koje imaju za cilj podsticanje cirkularnih migracija.
- Povratak u matičnu državu nakon dužeg niza godina može biti stresan i komplikovan. Pomoć je potrebna na samom početku i može se pružiti kroz mogućnost povezivanja sa pojedincima koji su prošli kroz slično iskustvo, besplatno psihološko savetovanje i slično.
- Ključne informacije za preseljenje trebalo bi da budu brzo i lako dostupne, na jednom mestu. U Srbiji je većina informacija dostupna na sajtu *Tačke povratka*, ali ih je potrebno dopuniti (informacije u vezi upisa dece u vrtić, informacije o uslovima za dobijanje dečijeg dodatka i slično).
- S obzirom na ograničen značaj ekonomskih faktora, finansijska pomoć za povratne migrante je ograničenog dometa. Stvaranje fer i jednakih uslova na tržištu rada može proizvesti mnogo bolje efekte kao i uopšteno poboljšanje ekonomskih uslova u zemlji. Tako je podsticanje cirkularnih migracija u potpunosti usklađeno sa ostalim ciljevima koji u fokusu imaju poboljšanje privredne aktivnosti.
- Trebalo bi povećati fleksibilnost obrazovnog sistema. Osim olakšanih procedura za priznavanje stranih visokoškolskih isprava, Srbiji nedostaje i razvijeniji okvir za školovanje na daljinu, pre svega na nižim nivoima obrazovanja što je posebno važno za potencijalne cirkularne i povratne migrante koji imaju malu decu.
- Pojedina pitanja od velikog značaja za cirkularne migrante još uvek nisu rešena, čak ni na nivou Evropske unije, a pre svega reč je o nivou usklađenosti regulative u oblasti socijalne i zdravstvene zaštite i plaćanja poreza i stoga bi trebalo raditi na pronalaženju fleksibilnijih aranžmana u ovim oblastima i na produbljivanju saradnje između država u ovom pogledu.

Siže je nastao u okviru projekta „Cirkularne migracije pre depopulacije! Inovativna rešenja za podsticanje cirkularne migracije kao stub povećane konkurentnosti i ekonomskog razvoja“ koji uz podršku Evropske unije sprovode Centar za evropske politike (CEP) i Fondacija za razvoj ekonomske nauke (FREN). Ova publikacija objavljena je uz finansijsku pomoć Evropske unije. Za sadržinu ove publikacije isključivo su odgovorni Fondacija za razvoj ekonomske nauke i Centar za evropske politike i ta sadržina nipošto ne izražava zvanične stavove Evropske unije.